

KÖNCZÖL MIKLÓS*

JELEK ÉS SZEREPEK: AZ ARISTOTELÉSI *RÉTORIKA* BIZONYÍTÁSELMÉLETE JOGI SZEMIOTIKAI SZEMPONTBÓL**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.3.02>

A tanulmány a törvényszéki rétorika, azon belül pedig az érvek összegyűjtése (heuresis) és a stilisztika (lexis) egyes területeit tekinti át szemiotikai szempontból, elsősorban Aristotelés Rétorikája alapján, B. S. Jackson (greimas-i alapokon álló) jogi szemiotikai megközelítést alkalmazva. A középpontban ennek megfelelően a jogviták pragmatikai szintjével kapcsolatos megfigyelések állnak, a méltányosság (epieikeia) kérdésén keresztül mutatva be a rétorikai eszközök jelentésképző funkcióit. Fő következtetése, hogy a törvényszéki rétorika toposai, valamint a stilisztikai eszközök narratív keretben működve eredményezhetnek meggyőzést: ezen keresztül érthető meg az érvek (logos) és a jellem (éthos) közötti szoros kapcsolat.

1. BEVEZETÉS

Aristotelés a *Rétorika* bevezetésében kifejti, hogy a rétorika mint mesterség tárgya azoknak a tényezőknek a módszeres tanulmányozása, amelyek hozzájárulnak az érvelés pragmatikai sikeréhez, vagyis ahhoz, hogy mások a beszélő szándékainak megfelelő ítéleteket hozzanak. Ennek – teszi hozzá – inkább racionális meggyőzés, mint manipuláció révén kell történnie (1354a 11–16).¹ Amit tehát ő a *Rétorikában* kínál, az a tárgyra vonatkozó elméleti tudás és gyakorlati tapasztalat szisztematikus áttekintése, amely a bizonyításra (*pistis*) összpontosít, de magában foglalja a beszéd megszerkesztésére vonatkozó ismereteket is: az érvek elrendezését (*taxis*) és a beszéd megfogalmazását (*lexis*).

A bizonyítás tárgyalása során Aristotelés néhány szót szentel a jelek osztályozásának a meggyőzés szempontjából. *Enthymémákat*, vagyis rétorikai szillogizmusokat „valószínűségekben (*eikota*) és jelekből (*sémeia*) alkotunk”. „Valószínű az, ami gyak-

* PhD, tudományos főmunkatárs, HUN-REN TK JTI, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., egyetemi docens, PPKE JÁK, 1088 Budapest, Szentkirályi utca 28–30. E-mail: konczol.miklos@jak.ppk.hu.

** A tanulmány a NKFI FK 138346 számú kutatási program keretében készült.

¹ Az Aristotelés *Rétorikájára* [Rh.] való hivatkozások Immanuel BEKKER kiadásának oldalszámait és oszlopait jelölik: *Aristoteles Graece*, II. kötet (Berlin: Reimer 1831). A magyar nyelvű idézetek ADAMIK Tamás fordítását követik (ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika* [Budapest: Gondolat 1982]), szögletes zárójellel jelzett módosításokkal.

ran megtörténik”, ugyanakkor olyasmi, „ami másképp is lehetséges”. A jelek két-félék lehetnek: egyik csoportjuk (*tekmérion*) szükségszerűen igaz következtetésekhez vezet, a másik (külön névvel nem rendelkező) pedig cáfolható (1357a 32–36).² A szó szoros értelmében vett szillogizmus csak a *tekmérion* típusú jel alapján állítható föl. Aristotelés példája szerint „[a]z, hogy lázas, a betegség jele” – amennyiben ugyanis az egyik premisszánk az, hogy „X lázas”, a másik pedig az, hogy „aki lázas, az beteg”, akkor szükségképpen igaz, hogy „X beteg”. A – szükségszerű következtetést nem szolgáltató – *sémeion anónymon* esetén viszont vagy a különösből következtetünk az általánosra, vagy az általánosból a különöstre. Az előbbi példája szerint „az, hogy Szókratész bölcs és igazságos volt, annak a jele, hogy a bölcsök igazságosak”. Ebben az esetben az „X bölcs” és az „X igazságos” premisszában nem találjuk meg a középfogalmat, ezért formailag sem beszélhetünk szillogizmusról. Az utóbbinál ugyanakkor az, hogy „[g]yorsan lélegzik, ez annak a jele, hogy lázas” lehet egy (látszólagos) szillogizmus alapja, viszont cáfolható, hiszen a gyors légzés ténye fönnállhat, ám „gyors lehet a légzésünk olyankor is, amikor nem vagyunk lázasok”.

A rétorikában ezek a következtetési formák a bizonyítás különböző forrásaiból, a „mesterségen belüli” (*éthos, pathos* és *logos*), valamint a „mesterségen kívüli” bizonyítás toposaiból meríthetik tartalmukat. Aristotelés ennek megfelelően áttekinti az egyes beszédajták sajátos, valamint a rétorika általánosan használható közös toposait, amelyekből a szónok kiválaszthatja tárgyalt üggyhöz illőeket, hogy azokat a leginkább meggyőzőnek látszó következtetési formákban beépítse beszédébe.

A rétorikai bizonyítás folyamata, a „valószínűségek és jelek” működése azonban nem korlátozódik a kimondott következtetésekre. Az alábbiakban egyrészt azt igyekszem bemutatni – elsősorban Aristotelés *Rétorikája*, másodsorban egy császárkori szerző, a tarsosi Hermogenés stíluselmélete alapján –, hogy a *logos* érvei mellett a szónoki tevékenység további elemei is jelentést hordoznak, másrészt pedig azt, hogy ez a jelentés is megragadható a racionális meggyőzés aristotelési modellje segítségével, tehát nem szükségképpen irreleváns vagy manipulatív.

Az anyag elemzésének elméleti háttereként Bernard S. Jacksonnak a „pragmatika narrativizálódására” vonatkozó meglátásai szolgálnak. Ezek dióhéjban úgy összegezhetők, hogy a jogi eljárás pragmatikájának – a döntéshozattal, illetve a döntéshozók meggyőzésével kapcsolatos cselekvéseknek – a résztvevők egy „történet” részeként tulajdonítanak jelentést (*story of the trial*), hasonlóan az eljárás során elbeszélte történetekhez (*stories in the trial*).³ Ilyenformán tehát valóban nemcsak az számít, hogy mit mondanak, hanem az is, hogy ki és hogyan mondja – a „ki” és a „hogyan” pedig a hallgatóságban korábban rögzült narratív sémákhoz képest jelenik

² A szöveg tagolásáról és a szakasz értelmezéséről lásd William M. A. Grimaldi: *Aristotle, Rhetoric I: A commentary* (New York: Fordham University Press 1980) 61–68., továbbá Hermann WEIDEMANN: „Aristotle on inference from signs (*Rhetoric I 2, 1357 b 1–25*)” *Phronesis* 1989. 343–351., <https://doi.org/10.1163/156852889X00215>.

³ Lásd elsősorban Bernard S. JACKSON: *Law, fact and narrative coherence* (Merseyside: Deborah Charles 1988) 33–36. A hazai szakirodalomban Jackson elméletének legteljesebb összegzése: NÉMETH Borbála: „A jog mint narratíva. Bernard S. Jackson jogi szemiotikájának teoretikus rekonstrukciója” *Jogtudományi Közlöny* 2006/1. 26–31.

meg. Ebben a megközelítésben a meggyőzőerő a narratív koherencián múlik, ez utóbbi viszont részben azon, hogy a szónok mennyire képes a helyzethez és egy-máshoz igazítani *éthost*, *pathost* és *logost*.

2. SZEREPOSZTÁS: A VITÁSPONTOK

Ennek a célnak az eléréséhez a szónoknak már a bizonyítás anyagának összegyűjtését (*heuresis*) megelőzően föl kell tárnia az ügyet a meggyőzés számára nyitva álló lehetőségek szempontjából. A későbbi rétorikaelmélet kidolgozta az úgynevezett „ügyállások” (*stasis*) rendszereit, elsősorban a jogi érvelés gyakorlatára tekintettel. Ezek célja a peres felek közötti vita fókuszpontjának a meghatározása.⁴ Az ügyállás ismerete aztán segíti a szónokot abban, hogy arra összpontosítson, amit ténylegesen bizonyítania kell. Bár a *Rétorikában* Aristotelés több esetben is él hasonló megkülönböztetésekkel, ezek nem alkotnak önálló ügyállást, hanem részben általánosabb megfontolásokhoz, részben egyes toposokhoz, részben pedig a beszédrészek tárgyalásához kapcsolódnak.⁵

Aristotelés a rétorika három ágát különbözteti meg a beszéd három fajtája szerint. Mindegyik típusnak más-más célja (*telos*) van, amely az adott hallgatóság által eldöntendő kérdésen keresztül ragadható meg. A „törvényszéki” beszédek célja, hogy meggyőzzenek egy nagyszámú polgár alkotta bíróságot arról, hogy valamely megtörtént cselekedet törvényes/igazságos (*dikaion*) volt-e vagy sem. A „tanácsadó” beszédek a népgyűléshez szólnak, valamely javasolt intézkedésről foglalva állást, az előnyök (*sympheron*) és a hátrányok szempontjából. A „bemutató” beszédek célja, hogy megmutassák a hallgatóságnak, hogy valami dicséretes (*kalon*) vagy szégyenletes.

Ezek tehát a vita jellemző pontjai, de egy beszédben nem csupán ezek egyikéről eshet szó. Egyrészt bármely beszédtypushoz tartozó érvek használhatók a szónok fő mondanivalójának alátámasztására. Érvelhet például valamely cselekedet törvényes vagy hasznos volta mellett azért, hogy alátámassza azt az állítást, hogy az azt végző személy erényes jellemű, „törvényszéki” vagy „tanácsadó” érveket alkalmazva egy „bemutató” beszédben. Másrészt ott vannak a tények és a lehetséges-ség előzetes kérdései, valamint a nagyság/fontosság járulékos kérdése. Az előb-

⁴ Lásd Lucia Calboli MONTEFUSCO: *La dottrina degli „status” nella retorica greca e romana* (Hildesheim: Olms 1986) történeti áttekintését. Jogi szemiotikai szempontból legutóbb: Kati HANNKEN-LLJES: „Narrative Erschöpfung – Stasis im Recht zwischen Erzählen und Argumentieren” *Kriminologisches Journal* 2022. 327–344., <https://doi.org/10.3262/KJ2004327>. Az ókori ügyállástan 21. századi újragondolásához lásd Michael J. HOPPMANN: „A Modern Theory of Stasis” *Philosophy & Rhetoric* 2014. 273–296., <https://doi.org/10.5325/phlhrhet.47.3.0273>.

⁵ Antoine BRAET: „Aristotle’s almost unnoticed contribution to the doctrine of stasis” *Mnemosyne* 1999. 408–433., <https://doi.org/10.1163/156852599323283559>; KÖNCZÖL Miklós: „Az ügyállástan lehetséges párhuzamai az aristotelési *Rétorikában*” *Iustum Aequum Salutare* 2023/3. 185–204. Az aristotelési fogalmi háttér lehetőségéről lásd Charles MARSH: „A legal semiotics framework for exploring the origins of Hermagorean stasis” *International Journal for the Semiotics of Law* 2012. 11–29., <https://doi.org/10.1007/s11196-010-9210-9>.

biek a központi érveléssel szemben (vagy azt megelőzően) vethetők föl,⁶ az utóbbiak viszont a jellemző tulajdonság abszolút vagy relatív jelentőségére vonatkoznak, például arra, hogy egy cselekedet valóban súlyos bűncselekménynek minősül-e vagy csak egy kisebb hibának.⁷

Ezek a megkülönböztetések több célt szolgálnak tehát. Először is föltárják az érvelés alapszerkezetét, megmutatják a beszélőnek, hogy a beszédben mit kell szóba hozni, és mit kell bizonyítékokkal alátámasztani. Másodszor elkülönítik a minden beszéd-fajtában alkalmazható és az egyikre vagy másokra sajátosan jellemző toposokat (ezt a *Rétorika* első és második könyvének a szerkezete is tükrözi), megkönynyítve ezzel, hogy a beszédre készülő szónok eligazodjék az érvek forrásai között. Harmadszor kritériumokat adnak az érvek relevanciájának vizsgálatához, ami a kritikai elemzést segíti, akár egy tényleges vita során, akár az oktatásban.

Aristotelés művének bevezető fejezetében egy másik fontos megkülönböztetést is említ: a tényekét és azok minősítését.

Világos az is, hogy a peres félnek nincs más dolga, mint kimutatni, hogy a dolog létezik vagy nem létezik, megtörtént vagy nem történt meg. De hogy jelentős-e vagy jelentéktelen, jogos vagy jogtalan, ha ezt a törvényhozó nem határozta meg, magának a bírónak kell eldöntenie, s nem az ügyféltől megtudnia. (1354a 26–31)

Bár ez hasonlónak tűnik a fent idézett, az előzetes kérdések fontosságát hangsúlyozó szöveghelyhez, egyértelműen a jogi viták szempontjából közelíti meg a különbséget, és más célokat is szolgál. A legtöbb kutató a bírák és a szónokok feladatainak meglehetősen szigorú elhatárolását látja benne, de olvasható figyelmeztetésként is: a meggyőzés csak elvezet a hallgatóság döntéséhez, de nem helyettesítheti azt.⁸ Számunkra azonban ennél is fontosabb, hogy problematizálja az alapjául szolgáló megkülönböztetést, vagyis azt, hogy valami ténymegállapítás vagy egy bizonyos értékelésre irányuló kijelentés. Ha Aristotelés nem látja is kifogásolhatónak, hogy a peres felek a jogszerűség kérdésével foglalkozzanak, maguk a szónokok vitathatják egymás érveit mint irreleváns vagy nem rájuk tartozó állításokat.

3. A TÖRVÉNYSZÉKI RÉTORIKA *TOPOS*AI

Az I. könyv tizedik fejezetében a törvénytörési rétorika egyes *topos*aira térve Aristotelés először három szempontot különböztet meg:

⁶ „Mint hogy pedig ami lehetetlen, azt nem lehetett és nem is lehet megtenni, hanem csak azt, ami lehetséges, és mint hogy ami nem történt meg és nem fog megtörténni, azt nem lehetett és nem is lehet majd megtenni, szükséges, hogy a tanácsadó, a törvénytörési és a bemutató szónoknak premisszái legyenek a lehetségesről és a lehetetlenről, és arról, hogy megtörtént-e valami vagy sem, meg fog-e történni vagy sem.” (*Rh.* 1359a 11–16)

⁷ Vö. *Rh.* 1374b–1375a, amely kifejezetten jogi kontextusban tárgyalja a „nagyág” toposát.

⁸ Ld. Könczöl Miklós: *Dikologia* (Budapest: Gondolat 2015) 25–63.

Három dolgot kell figyelembe vennünk: először azon motívumoknak mennyiségét és milyenségét, amelyek jogtalanságokra készítetik az embereket, másodsor milyen lelkiállapotban vannak azok, akik így cselekszenek, harmadszor milyen azoknak jelleme és lelkiállapota, akik a jogtalanságot elszenvedik. (1368b 3–5)⁹

Mielőtt elmagyarázná, mit ért a motívumokon, Aristotelés először is megadja a jogsértés fogalmát, amely a törvényszéki rétorikát jellemző érvek bemutatásának szerkezetét is meghatározza: „Fogadjuk el, hogy a jogtalanság [szándékos] és törvényellenes ártás”. Az „szándékos” kifejezéshez két kritériumot ad meg: a cselekedetnek tudatosan és kényszer nélkül kell történnie. A tudatosság önmagában nem föltétlenül jelent szándékosságot (*hekón*): ez utóbbihoz „előzetes elhatározás” (*proairesis*) szükséges, amely magában foglalja a tudatosság mellett a kényszer hiányát is.¹⁰ Aristotelés röviden azt is kifejti, hogy a *proairesis* vagy jellemhibából (*kakia*), vagy a jellemgyöngeségből (*akrasia*) ered, és néhány példát hoz a hibákra és jogsértések ezeknek megfelelő fajtáira (1368b 6–23). Ezek szolgálhatnak a jellemből kiinduló érvek alapjául, de mint mondja, ezeket a *Rétorika* máshol részletesen tárgyalja.¹¹

Visszatérve a jogsértő cselekedetek motívumaira, Aristotelés a lehetséges indítékok osztályozásán keresztül teszi világossá, hogy mit ért ezeken (1368b 32–1369a 4). A hét ok közül néhány (a véletlen [*tyché*], a kényszer [*bia*] és a természet [*physis*]) nem a cselekvő személyében áll fönn (*mé di' hautus* – a természet esetében per se ez további magyarázatot igényel), és ezért nem használható a jogsértés (igazságtalanság) megállapítására. Ezek jelenléte azonban alkalmas arra, hogy a szónok a szándék hiányára hivatkozva tagadja a jogsértés megtörténtét. A többi (szokás [*ethos*], tudatos kívánság [*logismos*],¹² indulat [*orgé*] és vágy [*epithymia*]) viszont a személyhez kapcsolódik (*di' hautus*), és ezért tekinthetők az igazságtalan cselekedetek forrásainak. Az utóbbiak által motivált cselekedetek tehát szükségszerűen valami (valós vagy látszólagos) jóra vagy kellemesre irányulnak, ami megmagyarázza, hogy Aristotelés miért adja meg az élvezetes dolgok listáját a *toposok* első csoportjaként (a jó vagy előnyös dolgokról a tanácsadó rétorika kapcsán korábban esik szó).

A törvényszéki beszédekkel kapcsolatosan az élvezetekkel kapcsolatos *toposok* használatának célját a következőképpen világítja meg: „Nyilvánvaló ugyanis, hogy a vádlónak meg kell vizsgálnia: azok közül a [dolgok] közül, amelyre vágyva az emberek jogtalanságot követnek el embertársuk ellen, hány és miféle van meg ellenfelében; a védőnek pedig azt, hogy közülük mi és mennyi nincs meg a vádlottban” (1368b 29–32). Ez a *topos*csoport tehát abban segítheti a szónokot, hogy meggyőzze a bír-

⁹ Vö. *Rh.* 1368b 26–27 és 1373a 37–38.

¹⁰ Vö. *Nikomachosi etika* [EN] 1111a 21–24. A magyar nyelvű idézetek Simon Attila fordítását követik – ARISZTOTELÉSZ: *Nikomachosi etika* [SIMON Attila ford.] (Budapest: Atlantisz 2023) –, a „szándékos” kifejezést is ennek nyomán használom az Adamik Tamás fordításában szereplő „önkéntes” helyett. Éppen a szándékosság terminológiájával szemlélteti az újrafordítás szükségességét Steiger Kornél utószava: uo. 429–430.

¹¹ Vö. *Rh.* 1366a 23–1368a 37 és 1378a 30–1388b 30.

¹² Aristotelés itt a *logismos* kifejezést a *logistiké orexis*, illetve a *bulésis* szinonimájaként használja, Adamik Tamás fordítása ezt igyekszik visszaadni. A szöveg hely értelmezéséhez lásd: GRIMALDI (2. lj.) 232.

kat arról, hogy az alperesnek volt (vagy nem volt) indítéka egy bizonyos jogsértő cselekmény elkövetésére, és azáltal valószínűsítse, hogy azt szándékosan követte el.

A vétkesek és áldozataik tipikus jellemzőinek felsorolása hasonló célt szolgál: annak bemutatásával, hogy az alperes vagy a sértett személy az Aristotelés által említett csoportok valamelyikébe tartozik (vagy nem tartozik oda), a szónok bizonyíthatja azon állításának valószínűségét, hogy az alperesnek szándékában állt (vagy nem állt) elkövetni egy bizonyos jogsértést. Ezek a toposok is a szándékhoz kapcsolódnak. Aristotelés azzal az általános magyarázattal vezeti be őket, hogy az emberek akkor követnek el jogsértést,

„[h]a úgy vélik: a tettet el lehet követni, és ők el tudják követni, ha eltitkolhatják, vagy ha nem tarthatják is titokban, de a büntetést elkerülhetik; vagy ha nem is kerülhetik el, de a büntetés kisebb lesz a nyereségnél, akár saját, akár szeretteik nyereségénél.” (1372a 5–9)

Figyelemre méltó, hogy az idézett helyen Aristotelés nem önmagukban beszél a lehetőségekről, hanem arról, hogy az elkövetők *mit gondolnak* lehetségesnek. A lehetőség kérdését, mint általános topost, ezután a II. könyvig nem említi, a hangsúly a leendő elkövetők megfontolásain van. Így az elkövetők tudatát, az áldozatok jellemzőit és a jogsértő cselekedeteket azonos szempontból mutatja be.

A 13. fejezet a jogszerű és jogsértő cselekmények osztályozásának összefoglalásával kezdődik, további megkülönböztetéssel a törvény (amelyet a cselekmény megsért) és a személyek (akiket a cselekmény sért) szempontjából. Ami a törvényt illeti, az vagy különös vagy általános, és vagy írott vagy íratlan. A bevezetés kiemeli végül a szándékos cselekvés fogalmi jelentőségét, és jelez néhány kapcsolódási pontot a könyv más részeihez, amelyek további releváns fogalmakat tárgyalnak részletesen, a kapcsolódó toposokkal együtt.

Ezek a bevezető megjegyzések mintegy térképet adnak a 13. fejezet topikájához. Az írott jog szerint jogszerű/jogellenes cselekedeteket az *epigramma* címszó alatt tárgyalja, míg az *epieikeia* (méltányosság) az íratlan joggal kapcsolatos cselekedetekre utal.

3.1. JOGI DEFINÍCIÓK: TÖRTÉNETEK A JOGBAN

„[G]yakran beismerik a tettet, de nem értenek egyet a [vádiratban szereplő] megnevezéssel, vagy azzal, amire a megnevezés vonatkozik” – írja Aristotelés (1373b 38–1374a 2). Az ezt követő példákban a vádlott olyan leírását adja a cselekményének, amely eltér a vádiratban foglaltaktól, azaz kizárja azt az elemet, amely egy bizonyos cselekményt konkrét bűncselekménnyé tesz. Az esetek némelyikében a leírás olyasmire utal, ami önmagában nem jogellenes (mint például az „elvétele” és az „együttlét” – szemben a „lopás”-sal, illetve a „házasságtörés”-sel), míg más esetekben két különböző bűncselekmény között tesz különbséget (például a „lopás” és a „szentségtörés” között).

Az ilyen helyzetekben alkalmazandó topos alapja a meghatározás,¹³ és Aristotelés azt javasolja, hogy a szónok legyen képes megadni a bűncselekmények saját definícióit, hogy megmutassa, a törvényi fogalom vonatkozik-e (vagy sem) az alperes által elismert cselekményre, és így megvilágítsa, hogy mi az igazságos (*to dikai-on*) (1374a 6–9).

A szöveg a meghatározás problémáját a jellemhez kapcsolja: „Minden ilyen perben arról folyik a vita, hogy a tettes jogsértő és gonosz-e vagy sem. Mert a gonosz-ság és jogtalanság a szándékban (*proairesis*) van, és az olyan szavak, mint lopás, garázdaság, többletjelentésként a szándékot is jelölik” (1374a 9–13). A pusztai fizikai cselekedet tehát csak akkor minősül egy bizonyos bűncselekmény esetének, ha azt egy meghatározott okból követik el, és ezt az okot kell a definícióban a büntetőjogi felelősséget magában foglaló *differentia specificaként* kimondani.

A törvényi definíció toposa tehát az írott jogra összpontosít, és arra, hogy a szöveg mennyire feleltethető meg egy adott cselekedetnek. Ahhoz, hogy a szónok ennek alapján érveljen, meg kell vizsgálnia a törvényi tényállás fogalmi elemeit, hogy föl-tárja, vajon egy vagy több ilyen elem mellőzése vagy megváltoztatása révén képes-e a történeti tényállás egy másik, a vádban szereplőtől eltérő leírását adni. Ez összekapcsolja a topost a megelőző (10–12.) fejezetekben összegyűjtött anyaggal, hiszen Aristotelés ezeket az érveket a szándék felől közelíti meg, és még az objektív körülményeknek is, amelyek a definíció elemeiként jelenhetnek meg, a *proairesis* kérdésén keresztül kell utat találniuk a szónoki érvelésbe. Mint látni fogjuk, hasonló történik a méltányossági érvek esetében is, ott azonban a hangsúly a jogalkotó szándékán van.

3.2. MÉLTÁNYOSSÁGI ÉRVEK: TÖRTÉNETEK A JOGRÓL

Aristotelés szerint bizonyos cselekedetek jogszerű vagy jogsértő volta iratlan törvényektől függ, amelyek két csoportra oszthatók. Az első fajta iratlan törvény az erény vagy a bűn magas fokára utal, amelyre más társadalmi normák is vonatkozhatnak. A második fajta – paradox módon – valamely írott törvény hiányosságára (*elleimma*) vonatkozik. Ez utóbbi esetben az esetre vonatkozó szabálynak meg kellene lennie a törvényben, mégis hiányzik. Az ilyen helyzetek adnak teret a méltányosságnak, azaz az „írott törvény nélküli igazságosságnak” (1374a 20–28).¹⁴

Aristotelés a *Nikomachosi etikában* a méltányosságról szólva kiemeli, hogy a jogalkotó tisztában lehet az elkerülhetetlenül általános megfogalmazásból fakadó problémákkal (1137b 13–19). A *Rétorikában* azonban két lehetőséget említ: a jogalkotó

¹³ Vö. *Topika* 101b 38–102a 17.

¹⁴ Az aristotelési anyag részletesebb tárgyalását lásd Roger A. SHINER: „Aristotle’s Theory of Equity” *Loyola of Los Angeles Law Review* 1994. 1245–1264.; Jacques BRUNSCHWIG: „Rule and Exception: On the Aristotelian Theory of Equity” in Michael FREDE – Gisela STRIKER (szerk.): *Rationality in Greek thought* (Oxford: Clarendon Press 1996) 115–155., <https://doi.org/10.1093/oso/9780198240440.003.0005>; Könczöl (8. lj.) 110–128. Méltányosság és iratlan törvény kapcsolatáról legújabban lásd Tussay Ákos: „Íratlan törvény és természetjog a klasszikus kori görög gondolkodásban” *Iustum Aequum Salutare* 2023/4. 33., 37–38.

bizonyos helyzetekkel esetleg nem számol, de az is előfordulhat, hogy szándékosan vagy jobb megoldás híján használ általánosabb kifejezéseket. Az ott említett példa az utóbbi esetet mutatja be, egyben a szöveg szoros értelmezése és a kevésbé szigorú jogalkalmazás közötti konfliktust illusztrálja:

És ha valamit nem lehet meghatározni végtelensége miatt, például azon vasszerszámok méretét és fajtáját, amelyekkel valaki [ellen testi sértést lehet elkövetni]; ugyanis egy emberöltő nem elég ahhoz, hogy ezeket felsoroljuk. Ha tehát nem lehetséges a pontos meghatározás, s mégis törvényt kell hozni, szükségképpen általánosságban kell beszélni. Ezért, ha valakinek gyűrű van a kezén, s ütésre emeli, vagy üt vele, az írott törvény szerint vétkes és jogtalanságot követ el; [valójában] azonban nem követ el jogtalanságot; ez a méltányosság esete. (1374a 31–b 1)

Aristotelés már a *Rétorika* elején rámutat a törvényhozó korlátaira a tények ismeretét illetően (1354b 11–16). Itt annyit tesz hozzá ehhez, hogy még ha van is határozott szándék a jogszabály mögött (pl. hogy az emberek ne támadjanak egymásra vasból készült fegyverrel), az valószínűleg nem jelenik meg maradéktalanul az írott szövegben. Ez fölveti az értelmezés kérdését: a bírácoknak nem csupán az adott szabályt kell alkalmazniuk az adott történeti tényállásra, hanem azt is meg kell állapítaniuk, hogy a szövege alapján mi a szabály pontos tartalma. Az értelmezés eredménye pedig eltérhet a szövegben használt kifejezéseknek általában tulajdonított jelentéstől.

A szónoknak természetesen nem kell hangsúlyoznia ezt az eltérést: inkább a szöveg saját olvasatát képviseli majd mint a jogalkotó egyértelmű szándékának megfelelőt. A példában a törvény „hétköznapi értelmén” alapuló döntés nem felel meg „a valóságnak”, annak oka pedig az, hogy a törvény nem határozza meg, milyen vastárgy használata minősül „testi sértés”-nek, hanem általában a „vas”-sal történő támadást tiltja és bünteti. Ha valaki, aki vasgyűrűt visel a kezén, megüt egy másik személyt, a „vas” jelenléte miatt a cselekmény „testi sértés” lesz. Ha ennek a súlyosabban minősülő tényállásnak a szankcióját alkalmazzák, az mégis igazságtalansághoz vezetne, mivel lehetővé tenné, hogy a döntés különböző természetű cselekményeket azonos módon kezeljen, például az ilyen ütést ugyanúgy büntesse, mint a tényleges fegyverhasználatot. Ami tehát hiányzik a törvény szövegéből, az a pontosabb leírás.

Az alperes ebben az esetben érvelhet a törvényi tényállás olyan kiegészítése mellett, amelyet a bírác – alkalmasint hallgatólagosan – az ítéletükben érvényesítenek, és amely megfelel annak, „amit a jogalkotó mondott volna”. Ez lehet a vastárgy tulajdonságainak részletezése, hogy tükrözze a gyűrű és a fegyver közötti különbséget, vagy az elkövető szándékának figyelembevétele, ami megkülönbözteti a fegyver szándékos használatát a gyűrűviseléstől. Ezek a kiegészítések a „testi sértés” definíciójának és a cselekmény leírásának az elhatárolására irányulnának: a beszélő azzal érvelhetne, hogy a vádlott „rátámadt” vagy „megütötte”, de nem követett el „testi sértést”, nem tagadva magát a tényt, ugyanakkor más jogi kategóriát javasolva.

A méltányossági érvelés szerint a bírának értelmezés révén kell „kitölteniük” a törvény szövegében lévő „hézagot”, ami a fenti példában a szabályt irrelevánssá tenné a vitatott eset szempontjából. A jogalkotó szándékára hivatkoznak tehát, hogy egyértelművé tegyék: a vádnak megfelelő ítélet ellentétes lenne ezzel a szándékkal.¹⁵ Fontos megfigyelés, hogy Aristotelésnek a *Nikomachosi etikában* olvasható leírása a jogalkotó föltételezett eljárásáról (1137b 22–24: „amit a törvényhozó is javasolna, ha jelen lenne, vagy ahogyan már eleve megfogalmazta volna a törvényt, ha ismerte volna a fölmerült esetet”¹⁶) két különböző dologra vonatkozik.¹⁷ Mindez azonban két egymást követő lépés ugyanabban az érvelésben: a konzekvencialista megfontolást, amely a törvény alkalmazásának mellőzéséhez, az igazságtalanság elkerülése érdekében hozott döntéshez vezet, egy értelmezési művelet alapozza meg. Ez utóbbi segíthet a szónoknak meggyőzni a bírakat arról, hogy a méltányos döntés nem az írott törvény ellen irányul, hanem megfelel „az athéni nép törvényeinek és rendeleteinek”. Aristotelés záró fordulata („ha ismerte volna”), a két lépés egymásra utaltságát hangsúlyozza. Az egyedi eset körülményeinek ismerete és az ítélet következményeinek mérlegelése segíti a bírakat abban, hogy döntésre jussanak azon a ponton, ahol a szöveg kevesebbet mond, mint ami az igazságos ítélethez szükséges. Amikor az adott helyzetet elemezve a szónok az általános szabály megfelelő értelmezését igyekszik megfogalmazni, a meghatározás toposa támasztja alá a méltányossági érvet, lehetővé téve, hogy „meg tudjuk világítani a jogosat”.

3.3. A MÉLTÁNYOSSÁG MINT ERÉNY: TÖRTÉNETEK A JELLEMRŐL

Aristotelés *Rétorikájában* az *epieikeia* bemutatása két részre oszlik, amelyek két különböző nézőpontnak felelnek meg: az előző pontban tárgyalt szövegrész a méltányosságra mint értelmezési elvre összpontosít, a másik viszont a méltányosságra mint erényre.¹⁸ Az utóbbiban vázolt toposok némelyike meglehetősen zavarbaejtő, ha a jogalkalmazás szempontjaiként tekintünk rájuk, viszont észszerűnek látszanak, ha egy személy jellemzésére használjuk, akár a perben előadott történetekben, akár magának a pernek a történetében.

A méltányos jellem egyik megnyilvánulása, hogy megértést (*syngnómé*) tanúsítunk azokkal a cselekedetekkel szemben, amelyek esetében ez indokolt. A valódi – igazságtalanságból fakadó – jogsértés (*adikéma*), a hiba (*hamartéma*) és a szeren-

¹⁵ Vö. Edward M. HARRIS: „How strictly did the Athenian courts apply the law? The role of *epieikeia*” *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 2013/1. 31., <https://doi.org/10.1111/j.2041-5370.2013.00049.x>.

¹⁶ ARISZTOTELÉSZ (10. lj.) 221.

¹⁷ BRUNSCHWIG (14. lj.) 151–152.

¹⁸ *Rh.* 1374b 2–3: „világos, hogy mi a méltányosság és mi a méltánytalanság, milyen emberek méltányosak, milyenek nem”. A megkülönböztetést lásd pl. Constantine GEORGIADIS: „Equitable and Equity in Aristotle” in Spiro PANAGIOTOU (szerk.): *Justice, law, and method in Plato and Aristotle* (Edmonton: Academic Printing and Publishing 1987) 165–166., <https://doi.org/10.2307/j.ctv10kmg0f.15>; Christof RAPP: *Aristoteles, Rhetorik* (Berlin: Akademie-Verlag 2002) 2. kötet, 503 ad 1374b 2–4.; részletesebben – részben Georgiadisszal vitázva: BRUNSCHWIG (14. lj.) 135., 151.

csétlenség (*atychéma*) közötti különbségtétel az ilyen megértés példája. Csak az első igényli a törvény teljes szigorát, míg a többi enyhébb megítélést.

A következő két topos a törvény betűjének és a jogalkotó szándékának ellentétére irányul (1374b 11–13). Ezek a törvényértelmezés kívánatos módjára összpontosítanak,¹⁹ így pozitív szerepet kínálva föl a bírácoknak, és segítve a szónokot abban, hogy elkerülje a törvényellenes döntésre buzdítás vádját.

Aristotelés ezután visszatér az elkövetőhöz: először a tényleges szándék kérdéséhez, szemben magával a cselekedettel (1374b 13–14). Ez a *syngnóméval* kapcsolatos megfontolásokhoz kapcsolódik, egyben visszaautal a meghatározásról és a valószínűségről (a 10–12. fejezetben) mondottakra is.

Ezután a „rész és az egész” ellentétéről esik szó, először általánosságban, majd azzal a javaslattal, hogy egy személy jellemét átfogóan kell vizsgálni, nem pedig csak egy-egy cselekedet alapján. Ez utóbbi a bírói döntés szempontjából irrelevánsnak tűnhet,²⁰ ám ezeknek a toposoknak mégis legitim szerepe lehet egyrészt a bírói mérlegelésben, akár a szankció kiszabásakor,²¹ akár közvetett bizonyítékként az alperes jellemére és ebből következően szándékára, másrészt nem közvetlenül a döntésre irányulva, hanem a beszédben a méltányos jellem megjelenítésére.

Két további topos kapcsolódik a múltbeli tettekhez: a megtett jócselekedetek fölidézése (*mnémoneuein*) a rosszak helyett, valamint a megtapasztalt jó dolgok említése a rosszak helyett (1374b 16–18). Valószínű, hogy nem a bírácoknak kell „emlékezniük” ezekre, hanem a vita más résztvevőinek kell, kellene „megemlíteniük” a megtörtént dolgokat.

Az utolsó három topos esetében (1374b 18–22) méginkább egyértelműnek látszik, hogy nem a bírác, hanem a peres felek (vagy az ügyben közvetlenül nem érintett, de a beszédben jellemzett személyek) hozzáállásáról van szó. Ezek szerint a méltányosság türelmet kíván az igazságtalanság esetén, és hogy az a méltányos, ha a vitát inkább szavakkal, mint tettekkel folytatják, a békéltető eljárást pedig előnyben részesítik a törvényszékkal szemben. A három lépés tehát különböző cselekvési módok közötti választásként jelenik meg.

E toposok többsége nem arra mutat, hogy a bírácoknak hogyan kellene dönteniük, hanem inkább a jellemzés forrásaként szolgál, a beszédben vagy a beszéd által megjelenő *éthosra* összpontosítva.

¹⁹ Harris (15. lj.) 32.

²⁰ A szónoklatokban előfordulnak a múltbeli tettekhez való hivatkozások. vö. Edward M. HARRIS: *The rule of law in action in democratic Athens* (New York: Oxford University Press 2013) 127–128., <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199899166.001.0001>; rámutatva arra is, hogy a bírácok talán nem fordítottak figyelmet az ilyen érvekre.

²¹ Vö. Trevor J. SAUNDERS: *Plato's penal code: Tradition, controversy, and reform in Greek penology* (Oxford: Oxford University Press 1991) 113–118., <https://doi.org/10.1093/oso/9780198148937.001.0001>; Adriaan LANNI: *Law and justice in the courts of classical Athens* (New York: Cambridge University Press 2006) 62., <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497865>. Edward Harris kifejti, hogy a *timésis*ben a releváns információk köre szélesebb volt, mint a tárgyalás első részében, ahol a bírácoknak a bűnösség kérdésében kellett dönteniük, lásd HARRIS (20. lj.) 131–136.

4. STÍLUS ÉS JELLEM

A stíluselméletet illetően is megállapítható, hogy kétféle állásponttal találkozunk az aristotelési szövegben. Egyfelől a *Rétorika* III. könyvében részletesen tárgyalja az alakzatokat. Másrészt viszont ezt a részt az előadás (*hypokrisis*) és a kifejezésmód (*lexis*) összehasonlításával vezeti be, kijelentve, hogy az előbbi „sokra képes, éppen a hallgatóság gyarlósága miatt”, míg az utóbbira „mindenféle tanításban, ha kisebb mértékben is, de szükséges ügyelni [...], mert különbség van a magyarázat tekintetében, ha valamit így vagy úgy mondunk; azonban az a különbség mégsem olyan nagy, mert csak a képzelőerőt érinti, s ezt is a hallgatóságra nézve” (1404a 7–12). Úgy látszik tehát, hogy mindkét téma kívül esik a rétorikának az érvelési ideál („magukkal a tényekkel küzdünk”, 1404a 5–6) által kijelölt területén, és elsősorban a „világosság” (*saphés*) igénye indokolja a stilisztikai eszközök bemutatását, hogy a tulajdonképpeni érvelést a nem éppen ideális hallgatóság számára is hozzáférhetővé tegye. Mindez összhangban van Aristotelés másutt is tapasztalható pesszimizmusával (lásd 1354b 3–11), és a rétorika kétarcú voltára vonatkozó nézetek jó részével,²² amelyek a rétorikai anyagon belül a stílus tárgyalását is a szükséges rosszak közé sorolják.

A „világosság” és a „világossá tétel” azonban közelebbi vizsgálatot érdemel, mivel „a beszéd egyfajta jel (*sémeion*), úgyhogy ha nem tesz világossá (*déloi*) valamit, nem tölti be funkcióját” (1404b 2–3). A stílus többféleképpen is segíti az érvelés egyértelművé vagy beláthatóvá tételét. Először is, a hétköznapitól eltérő fogalmazás fölhívja a figyelmet arra, amit a hallgatóság korlátozott figyelme miatt ki kell emelni (vö. 1354b 31–1355a 1). Ugyanakkor meghagyja annak lehetőségét is, hogy elrejtjük azt, amit el kell rejtteni (és ezzel a beszédet abba az irányba tereljük, amit az I. könyv bevezető fejezete a manipuláció egyik formájaként kifogásol). Másodszor, a stílus legfontosabb erénye az „odaillóság” (*prepon*): az olyan beszéd, amelyben a forma megfelel a tartalomnak, és ezáltal hitelessé teszi az elhangzottakat.

Aristotelés szerint a megfelelő szóhasználat lehetővé teszi, hogy az érzelmek és a jellem bizonyos képét közvetítsük, és a stílus kérdését összekapcsolja a „mesterségbeli” bizonyítás leírásával, ahol azt állítja, hogy a jellem általi meggyőzést „a beszéddel kell elérni, nem pedig a szónok jellemének előzetes hírével” (1356a 8–10). Hogy a beszéd formája közvetlenül hozzájárul-e az *éthos* megalapozásához a mesterségbeli bizonyítás értelmében, vitatott. Bár a szkepticizmus itt is jogos lehet, hiszen a kifejezésmódot nehéz egyértelműen visszavezetni bizonyos erkölcsi tulajdonságokra,²³ úgy látszik, hogy a *Rétorika* legalább egy esetben, az életkort illetően utal valamiféle kapcsolatra.

Aristotelés az idős emberek beszédmódjának két stílusjegyét említi. Egyrészt gyakran használnak olyan szavakat, amelyek kevésbé határozottá teszik az állítást, mint például a „talán” vagy az „alighanem” (1389b 18–19). Másrészt a bölcs mon-

²² Pl. George A. KENNEDY: *Aristotle, Rhetoric: A theory of civic discourse* (New York–Oxford: Oxford University Press 2007) 29.; Carnes LORD: „The Intention of Aristotle’s *Rhetoric*” *Hermes* 1981. 330–332.

²³ A *Rétorika* vonatkozó szöveghelyeinek áttekintését és gondos értékelését nyújtja Kristine BRUSS – Richard GRAFF: „Style, Character, and Persuasion in Aristotle’s *Rhetoric*” *Advances in the History of Rhetoric* 2005. 39–72., <https://doi.org/10.1080/15362426.2005.10557247>.

dások idézése jellemző (és illő) a beszédükre (1395a 2–3). Bár az így kialakult benyomásnak nincs közvetlen erkölcsi relevanciája, az életkort kifejezetten megemlíti a szöveg, mint az egyik olyan tényezőt, amely „különbséget tesz” a hajlamok tekintetében (1369a 27–28). E hajlamokkal részletesen foglalkozik a II. könyv, ahol a föl-sorolás deklarált funkciója a hallgatóság és szónokok különböző típusainak bemutatása,²⁴ valójában azonban általánosan használható toposok gyűjteménye.²⁵ Az érzelmek tekintetében a fiatalokat a gazdagokkal együtt említi, mint akik valószínűbb, hogy haragot éreznek, és ezért „hajlamosak a [*hybrisre*]” (1378b 28–29). Az életkorhoz kapcsolódó tulajdonságokra térve, az időseket rosszindulatúnak, bizalmatlannak, gyávának és zsgorinak, míg a fiatalokat vágyakra, impulzivitásra és becsvágyra hajlamosnak, de reménytelinek, bátornak és nagylelkűnek is jellemzi (1389b 19–1390a 24, ill. 1389a 2–b 12).

Az I. könyv törvényszéki rétorikának szentelt fejezeteiben Aristotelés a jogsértés fogalmára és indokaira összpontosít. Az elkövetők típusait a rájuk jellemző hozzáállás alapján írja le, de csak az erényekre és a jellemhibákra, továbbá az érzelmi állapotokra való rövid utalást követően (1368b 12–26). Úgy látszik tehát, hogy e szöveg helyeken együtt van a valószínűségi érvek fölépítéséhez használható anyag. Ha a szónok vagy a beszédben leírt személy egy bizonyos csoportnak megfelelő stílusjegyeket mutat, akkor ez becstornázható abba a gondolatmenetbe, amelynek célja, hogy meggyőzze a hallgatóságot arról, hogy valószínű vagy valószínűtlen, hogy egy bizonyos fajta cselekedetet elkövetett az illető.

Aristotelés a *lexist* túlnyomórészt a nyelvi formán keresztül igyekszik megragadni, és a jellem kifejezését támogató tartalmi elemeket toposnak tekinti. A későbbi rétorok, bár követik ezt a szóhasználatot, egyértelműen bevonják az ilyen elemeket a „stílusnemek” (*ideai*) leírásába. A tarsosi Hermogenés például az egyes típusokra jellemző „gondolati tartalmakat” (*ennoiai*) összegzi, s ez lehetővé teszi, hogy az „etikai” beszédmódot is belevegye az „egyszerűség”, az „édesség”, a „finomság” és a „méltányosság” (*epieikeia*) stilisztikai alosztályába.²⁶ Az utóbbi esetében a szónok „kijelenti, hogy saját döntése alapján törekszik kevesebbre, mint amit elérhetne” (345), vagy előadja, hogy akarata ellenére fordul bírósághoz (346). A „megközelítés” (*methodos*) szintén a beszélő hozzáállását és ezáltal jellemét hivatott kifejezni, a beszéd gondolatmenetének fölépítése és a beszéd hangnemének meghatározása révén. Az *epieikeia* esetében ezek a következőkből állhatnak: „lemondunk néhány minket illető előnyről, vagy tompítjuk az ellenféllel szemben legerősebb érveket, és nem olyan vehemensen adjuk elő azokat, mint lehetne” (347), ehhez járulhat bizonyos tények mellőzése (természetesen a mellőzés kiemelése mellett), és a könnyen érthető beszéd (351–352). Ez utóbbi elvezet a megfogalmazás, vagyis „a mondatok, a szó-

²⁴ Vö. *Rh.* 1390a 25–28: „Mivel minden ember a jellemnének megfelelő vagy a hozzá hasonló beszédet fogadja meg, könnyen átláthatjuk, hogyan kell beszélnünk ahhoz, hogy ilyennek tűnjünk magunk is és beszédünk is.”

²⁵ Bár ezek közül nem mindegyik szolgálhat *enthymémák* alapjául, vö. KENNEDY (22. l.) 148.

²⁶ A Hermogenés *Atakzatokról* (*Peri ideón* [*Id.*]) című művére való hivatkozások Hugo Rabe kiadásának oldalszámait adják meg: *Hermogenis opera* (Lipsiae: Teubner 1913). A fenti gondolatok arisztotelési párhuzamaikhoz lásd *Rh.* 1374b 4–22.

rend, a hangzás és a ritmus kérdéséhez is, ha a stílus ezen jellemzői hozzájárulhatnak valamivel” a méltányossághoz (352). Hermogenés itt csupán a „tisztá” és „egyszerű” stílusnemekre utal, jelezve, hogy a beszélőnek önmérsékletet kell tanúsítania mind a forma, mind a tartalom tekintetében, ha méltányos jelleműnek akar látszani.

Úgy látszik, a stílus rétorikai fogalmának két különböző aspektusa van, így két szempontból is releváns a jelek használatára nézve. Egyrészt a jelentésalkotást mint *percepciót* írja le. A hallgatóság úgy érzékeli a beszélőt, mint aki egy bizonyosfajta jellemmel bír, és egy bizonyos üzenetet közvetít – ennek megfelelő szerepet tulajdonít neki a vita történetében, és ad hitelt az általa előadottaknak. Ez részben osztályozási művelet: az ember a benyomásokat korábbi tapasztalatokhoz hasonlítja, analógiákat alkalmazva. A rétorikát tanulóknak a mesterség céljának megfelelően elemezniük kell ezt a jelenséget, és meg kell próbálniuk azonosítani azokat az elemeket, amelyek hozzájárulnak ehhez a hatáshoz. Ezeknek az elemeknek a megismerése révén eljuthatunk a stílushoz mint *konstrukcióhoz*. Ha a rétorika mesterség, akkor taníthatónak kell lennie, mégpedig úgy, hogy megismertetjük másokkal a stíluson keresztül történő jelentésalkotás ezen építőelemeit, és elmagyarázzuk működésük módját. Így elemzés két szintje, az alakzatoké és a stílusnemeké, elválaszthatatlan egymástól.

5. ÖSSZEZGÉS

Aristotelés rétorikai érvelésmélete és az erényre vonatkozó nézetei közötti kapcsolatot már régóta tárgyalja a szakirodalom.²⁷ A fentiekben a törvényszéki rétorikának a *Rétorika* I. könyvében szereplő toposait és a III. könyvében szereplő stíluselmélet egyes részeit áttekintve igyekeztem megvizsgálni az *éthos* és a *logos*, a jellem és az érvelés közötti kapcsolatot a racionális meggyőzésben. Bernard S. Jacksonnak a narratívák jelentésalkotásban betöltött szerepére vonatkozó elmélete segít megvilágítani, hogy az érvek hogyan használhatók föl a jellem megalapozására, és hogy a jellem hogyan szolgálthat érveket a szónok számára.

Még az elsősorban oktatási célú osztályozás alapjául szolgáló definíciókat és megkülönböztetéseket is fölhasználhatja a beszélő arra, hogy a vitában „szerepeket osszon” vagy kérdőjelezen meg. A törvényszéki rétorika toposait illetően Aristotelés egészen világossá teszi, hogy a személy jellemével kapcsolatos érvek szerepet játszhatnak a jogsértés valószínűségének megállapításában vagy cáfolatában. Ezt szem előtt tartva a stílusról szóló rész is nagyobb jelentőségű az érvelés szempontjából, mint csupán egy nem ideális közönség igényeinek tett engedmény. Fontos továbbá, hogy a definíció és a méltányosság toposai – amelyekről az lehet a benyomásunk, hogy szigorúan a technikai érvelés területére korlátozódnak – is hozzájárulhatnak a jellem megjelenítéséhez. Ez történhet a személyeket és cselekedeteiket leíró elbeszélés által, de a törvényszéki beszéd pragmatikáján keresztül is, vagyis a beszélő argumentatív viselkedése révén.

²⁷ Talán a legnagyobb hatással: Eugene GARVER: *Aristotle's Rhetoric: An Art of Character* (Chicago: The University of Chicago Press 1994).